

EMANCIPACIJA ŽENE U SVJETLU PREGLEDA

Ako žena ima pravo da se popne na gubilište,
mora imati pravo i da se popne na govornicu

Olympe de Gouges, *Deklaracija o pravima žene i građanke*
[Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne], 1791

Žena visokoga duha ima kroz cijelu istoriju čovječanstva, i pored najnepogodnijih
prilika za njihovo stvaranje

Dr. Ksenija Atanasijević, *Rasmatranje o vaspitanju žena*, 1935

*

Tekst koji imate pred sobom neće predstavljati prigodničarski uvod, s obzirom na to da je tema kojoj je posvećen ovaj posebni broj *Pregleda: časopisa za društvena pitanja* imanentnim značenjem nadilazi svaku vrstu pojednostavljanja i akulturacije. Tematski broj časopisa u vašim rukama predstavlja otkriće znamenitog puta *Emancipacije žene u svjetlu Pregleda*. Navedeno se otkriva ne samo u simbolici pojedinačnih riječi, već i u izazovu predstavljanja nalazišta o ženskom govoru, radu i znanjima nastalim na stjecištima bosanskohercegovačke, južnoslavenske i evropske povijesti.

*

Nimalo slučajno, u zaglavlju sam istakla, reklo bi se, mračni citat Olympe de Gouges, koji bez obzira na datiranje u savremenom kontekstu ukazuje na složenu globalnu društvenu poziciju žena. Pomno rekonstruišući povijest spolova na evropskom tlu koji predstavljaju i naše naslijeđe, u vodeće impulse ženskog oglašavanja istakla bih nastojanja filozofkinje Mary Wollstonecraft (1792) u dokazivanju potrebe za postizanjem ravnopravnosti žena sa muškarcima, te sposobnosti žena da učestvuju u javnim raspravama. U jednom od najstarijih zapisa Christine de Pizan (1405) osvještava stepen zaraženosti cjelokupnog znanja mržnjom prema ženskom spolu – opisujući ništa drugo do mizoginiju. Poniranje u povijest ženskog statusa, kao i odnosa među spolovima treba biti zasnovano na intersekcijskim ispitivanjima međusobne uslovljenosti arhetipova, stereotipa, i uopšte obrazaca o ženama u mitologiji,

umjetnosti, psihologiji, sociologiji, historiji i filozofiji. Zajednički nazivnik svih navedenih polja je sadržan u činjenici da su pomenuti narativi proizvedeni na temelju ženske šutnje. U tom smislu, Dubravka Ugrešić u tekstu *Žene Europe* (2015) utvrđuje kontinuitet „Telemahovog zakona“ referirajući se na poznati književni motiv iz epa Odiseje, koji tretira odnos mladića i njegove majke Penelope. Na taj način ponavljanje zakonitosti koje određuju odnos među spolovima i njihov status, pod navedenim fenomenom se tumači kao drevni obrazac izostanka žene s javne, intelektualne, kreativne, političke i medijske scene.

Snazi i interesu obrazaca svjedoči cjelokupni filozofsko-univerzalni ustroj mišljenja, kojim smo učeni da se ponosimo, a koji vjekovima profitira od ženske šutnje.

Na beskrajno zanimljivom primjeru historičarka Mary Beard (2015) legendom o Fluviji koja ukosnicom probija jezik mrtvog Cicerona, izaziva remećenje univerzalne ideologije javnog govora čiji simbol jeste slika muškog jezika. I heroina Fluvia i historičarka Mary upozoravaju na zamke ženske šutnje. Inspirisana Beardovom, Ugrešić (2015) se pita koliko bi bilo potrebno simboličkih ukosnica da bi se iskorijenila globalna praksa ženske šutnje, ali i da bi se osigurala prohodnost ženskih glasova.

U svrhu opisivanja uvijek aktuelnog konteksta življenja žena, navela bih sljedeće. Uzmimo za primjer jedan testni susret čitateljice sa amsterdamskim prodavcem knjiga. Njegov odgovor na potragu za knjigom pod naslovom *Mizoginija* završava nestrpljivim (čitajte: nesvjesnim znanjem) odbijanjem da potraži knjigu na i više nego sadržajnim policima. Ako zamislimo na trenutak da je to naše iskustvo – da li se osjećamo obeshrabrenima i razočaranima? Zašto nemamo senzibiliteta da registrujemo mizoginiju u svakodnevnim situacijama kada recimo, prekinu naš govor, ili nam obezvrijede i otuđe rad, ili zatraže da se smiješimo? Gdje nam je solidarnost sa svakom radnicom i socijalno i na svaki način ugroženom ženom? Kako lično doprinosimo ponavljanjima *starog iskustva promašene intervencije* u međuženskim odnosima?

Nasuprot argumentima o povijesnim pomacima u sferi ženskih prava, u odnosu na opstanak opisanog obrasca, povijest i politike zakonitosti žena treba doslovno analizirati u svakoj situaciji, pri tome promišljajući kontekst u kojem svaka žena živi i radi trpeći zakonitosti ovog društva.

*

U istraživačkoj dilemi zbog sporog i osporenog napretka ženama, hrabrost iznova nalazim u istorijskim pomacima. Ne tako davno, početkom 20. vijeka, kako piše Virginia Woolf ženama je bez saglasnosti i potpisa rektora ili svećenika onemogućavan pristup univerzitetskim bibliotekama. Stoga, samim postojanjem jedne takve bilješke i cijele knjige *Sopstvena soba* (1929) je pokrenuto pitanje oko ženskog prava na obrazovanje, sticanje i stvaranje znanja. Istovremeno, u autoricinom fokusu je problem revizije istorije za koju navodi da bi je trebalo ponovno napisati jer je postojeća naprosto nedovoljna. Istoriji nedostaje žena koju jedva da pominje.

U težnji da osujetim telemahovsku zakonitost i reakcije usmjerene na feminističke izazove u vidu pojedinačnih discipliniranja, ali i zatvorenih institucionalnih diktata u proučavanju istorije, te posebno akademskih asimilacija žena, usudila sam se da promatram povijest znanja iz druge ili nepriviligirane perspektive. U prvom redu moj postupak označava odbacivanje nesmotrenog, vrlo tradicionalnog aksioma koji propagira da u našoj povijesti nisu zabilježeni intelektualni naponi žena na postizanju ravnopravnosti. Prihvatila sam se inoviranog čitanja koje me je smjestilo tačno na mjesto koje Karen Offen u znamenitoj studiji *Evropski feminizmi 1700–1950* (2000) naziva olujnim središtem polemike. Burna istorija feminističkih izazova Evropi u svom intersekcijskom i transdisciplinarnom karakteru, kako dalje usmjerava Offen, najbolje se otkriva kroz istraživanje istorije štampe, knjiga i drugih medija. Istraživački fokus stavljam na osjetljivi zadatak intervencije u normu obezbjeđujući objašnjenja skrivene tradicije žena unutar časopisne produkcije *Pregleda*.

Ali da se još jednom vratim na promišljanja povijesti Virginie Woolf, naime ova spisateljica se usredsređuje na kreiranje lika Shakespeareove sestre – Judith, koja figurira u vidu modela koji prikazuje razvoj ženskog talenta u okolnostima pružene prilike. Generirajući pristupe istraživanju s uporištem u feminističkom izazovu, smještena u ulogu istraživačice i za vrijeme terenskog rada koji je podrazumijevao listanje hiljada stranica, pregršti rasutih brojeva, mahom neraskoričenih godišta *Pregleda* u rasponu od 1910–1991 godine, uočila sam da su tekstove u ovom časopisu objavljivali najčešće vodeći intelektualci i pisci poput našeg nobelovca i počasnog doktora nauka Univerziteta u Sarajevu – Ive Andrića.

Premda dirnuta tim konkretnim podatkom i plejadom saradničkih imena u *Pregledu*, s naučnom žeđi otkrivala sam *Andrićeve sestre*, pamtila i pisala njihova imena, sakupljala, skenirala i kopirala njihove tekstove, osluškivala glasove, skidala prašinu zaborava sa njihove snage da se zauzmu u

ostvarivanju ciljeva povezanih sa unapređenjem sopstvene pozicije. Promišljala sam sadržaj i značenje njihovih rečenica i njihovu polemičku hrabrost. U pronađenom materijalu sam nastojala da afirmiram i ponovo učinim dostupnim javnosti jedan novotkriveni mali, ali značajan arhiv znanja o ženama i časopisnim politikama feminizma.

*

Periodička produkcija je ogledalo kulturne i političke djelatnosti svake zajednice. Riječima Stanisalave Barać (2015) periodika zauzima jedan od najpovlašćenijih prostora javnog diskursa jer se u časopisima proizvode, prenose i etabliraju diskursi. Na zalogu takve kulturološke prednosti izučavam i aktueliziram uticaj *Pregleda* na stvaranje, širenje i uspostavljanje feminističkog, tzv. kontrajavnog diskursa koji u središtu pažnje ima emancipaciju žene. Sagledavajući uticaj smjene društvenih poredaka na određenje kulturnih koordinata i učešće, kao i razmjenu diskursa unutar uredničkih politika koje su se neminovno mijenjale kroz vrijeme, dolazim do zaključka da je ovaj časopis u različitim periodima između 1910–1991, opravdavao centralni i državni intelektualni značaj. Na temelju pročitanih stranica *Pregleda*, niza članaka i autorica i ponekog autora svjedočim uspostavljanju diskursa za progres žene.

Profeminilni i napose, feministički diskurs se je mogao začeti u *Pregledu*, s obzirom na to da je časopis kozmopolitskim duhom i karakterom u godinama između 1910–1991 njegovao zavidne koncepte, pružao relevantne sadržaje i ključne teme s konačnim ciljem osavremenjivanja bosanskohercegovačkog društva. Također, i diskurs emancipacije žene bio je određen pitanjima njene ravnopravnosti, prava glasa, prava na plaćeni rad, zdravstvenu zaštitu, odnosno usredsređen na probleme opismenjavanja, obrazovanja i učešća u antifašističkoj borbi i izgradnju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Urbani stil kojim je odisao časopis formirao se je i odvažnim kreiranjem vizuelnih rješenja, npr. atraktivnih naslovnih strana pojedinačnih brojeva, različitih formata ili kvalitete likovnih priloga i promocije naše umjetničke scene. U svakom pomenutom segmentu žene su imale značajnog udjela.

Iz bogatstva materijala u koji bih mogla ubrojiti preko stotinu različitih jedinica i priloga vezanih za opis različitih iskustava žena, vodeći se idejom stvaranja ovog posebnog broja izdvojila sam dvanaest reprezentativnih tekstova koji u obje ravni, kako u vremenskoj, tako i u političkoj zaokružuju emancipacijski put žene uklesan na stranicama *Pregleda*.

*

U kreativnom ambijentu časopisa 1927. koju bih argumentirano mogla imenovati godinom žene – pojavljuju se prvi tekstovi autorica koji ne samo da sadrže čak i u naslovu riječ *feminizam*, nego donose ozbiljna razmatranja pojma, kao i suštinsko razumijevanje pozicije žene u tadašnjem društvu.

Stoga, moj izbor iz *Pregleda* otvara članak „Pogled na istorijski razvoj feminizma“ (1927) koji potpisuje dr. Maša Živanović [Maria Skopszyński] (1890–1960). Svestrana intelektualka Živanović koja je bila jedna od centralnih ličnosti bosanskohercegovačkog pokreta žena između dva svjetska rata – bila je pionirka zdravstvene njege djece i majki, predavačica iz oblasti zdravstva, liderka *Ženskog pokreta* u Sarajevu, autorica brojnih članaka na temu ženskih pitanja, učesnica na međunarodnim konferencijama Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa i Male ženske antante, te u kasnijem periodu zapažena članica Antifašističkog fronta žena (AFŽ-a). Pokazujući zavidnu raskoš znanja, Živanović polazi od zadatka detabuiziranja feminizma, suprotstavljajući probleme pogrešnog shvatanja matrijarhata i zakon pretenzije na imovinu unutar kojeg društvo i porodica postaju muškarčevi ekonomski resursi. S obzirom na to da se u sakupljačkom poretku uspostavlja princip civilizacije, u članku se nadalje definira ženska uloga kroz različite istorijske periode. Gradeći članak od feminizacije žene kroz primarnu ekonomiju, preko starogrčke filozofije i osujećenosti aktivnosti rimskih žena, te opisivanja teškog stanja žene koje je nastupilo sa razvitkom kršćanstva, Živanović se referira na srednji vijek u kome se prvi put kristalizira cilj postizanja duha muškarca. Tekst „Pogled na istorijski razvoj feminizma“ poentira akcentiranjem Christine de Pizan i Mary Astell i njihovog feminističkog rada, opisivanjem razlika između engleskog i francuskog društva, i s druge strane nefeminističkog uticaja francuskih žena koje su u 17. i 18. vijeku iz sjene djelovale u svom društvu. Iznošenjem navedenih razlika Maša Živanović podtekstualno uvodi i svijest o klasnoj perspektivi nagovještavajući prednost težnje za obrazovanjem nad blagodetima imućnog života.

Jovanka Joka Šiljak (1883–1962) intelektualka, poznata jugoslavenska aktivistkinja za mir i glasnogovornica saveza između humanizma i feminizma, saradnica časopisa za žene kao što su *Žena danas*, *Ženski pokret* i *Dulistan*, napisala je nekoliko zapaženih članaka za *Pregled*. U „Ženskom Savezu“ i ‘Ženskoj Zajednici’“ (1927) Šiljak se hvata u koštac sa velikom temom društvene senzibilizacije dva pravca ženskog rada u Bosni dodajući kako sadrže potencijal da koriste društvenoj zajednici i poboljšanju ženskog položaja. U ovom članku se vješto razmatra sudar struja u ženskim organizacijama, a između tradicionalnog poimanja rada i revolucionarnijih

tokova progresivnih udruženja koje su zastupale mlade žene. Koristeći duhovit prikaz, Šiljak je taj društveno značajan događaj imenovala borbom unuka sa babama, uvidjevši da je generacija majki izostala iz aktivizma jer je podnijela teret Prvog svjetskog rata, smještajući sebe u srednju struju i generaciju koja je nastojala da sačuva narodnu tradiciju, ali ujedno i da se povede jača borba za ženska prava. Paralelno s tim strujama, u pokretu tinjala su i dva ideološka usmjerenja plemensko-šovinističko i jugoslavensko. Zabune pokretu su, kako procjenjuje autorica donijela i preuranjena formiranja Feminističke alijanse, Male ženske antante i Internacionalnog ženskog saveza, premda su sva težila ostvarenju ženskog prava glasa i političkim pravima. U tom smislu ocjenjeni su i zadaci Narodne ženske zajednice (krovne organizacije ženskih društava u državi, osnovane 1926.) da priprema teren za ženski politički i svaki oblik kritičkog javnog, te humanitarnog rada. Premda, Šiljak u feminističkom tonu izriče ideje o pokretačkoj snazi i mogućnosti žena, mirovnim principima, kao i potrebi da emancipacije dotakne sve dijelove zemlje, pa potom preko granica i u razmjeni iskustva, bitno je bar u fusnoti staviti ogradu od autoricinih stavova o rasizmu.

Poznata kiparica Iva (Simonović) Despić (1891–1961), podržavateljica ženskog pokreta, u jednom periodu života i savjetnica za kiparstvo jugoslavenske kraljice Marije Karađorđević, žena koja je živjela od svog rada u periodu između dva svjetska rata, a koja je nakon uspostavljanja Socijalističke Jugoslavije bila deprivilegirana upravo zbog tog iskustva, bila je i autorica. Za razliku od svog najpoznatijeg djela *Sputana* za koji kritičari ističu da je autoportret koji ukazuje na ograničenost umjetnice patrijarhalnom muževom porodicom, od koje je izdejstvovala atelje za rad, u godini samostalne beogradske izložbe, u *Pregledu* objavila je „Zadaće savremene žene“ (1927). Kako naziv članka asocira, Despić identificira trenutak za aktivizam, usmjeren na izmjenu mučnog položaja žene. U vaspitanju, kome je pripadala vodeća emancipativna uloga u duhu tog vremena, autorica je našla polje transformativnu politiku koja može iznjedriti moralno uzdignuće društva. Posredstvom vaspitanja, mišljenja je Despić, žene će načiniti ljude koji neće sa prezirom gledati na žene.

Pod incijalima S. K., kao što istorijska rekonstrukcija pokazuje tekst „Žene i demokratija: Povodom današnjih mitinga Ženskog Pokreta“ (1927) napisala je dr. Smiljana Kršić, porijeklom Čehinja imena Františka Fanda Kovařovićova, bila je bosanskohercegovačka aktivistkinja u borbi za ženska prava, predavačica i prevoditeljica impozantnog opusa sa češkog i engleskog jezika, kao i generalna sekretarica Univerziteta u Sarajevu (prva i jedina žena na poziciji 1949/50–1963/64). U ovom kratkom saopćenju autorica polazi od principa demokratije koji u omogućava jednakost žena u polju prava glasa i

ulaska u parlament, da bi nastavila sa kritikom Parlamenta Kraljevine Jugoslavije zbog sporosti sa procesima priznavanja žene i potrebe za njenim uticajem u javnom životu. Kao argumente stavu, Kršić navodi da se ženi mora dati potpuno pravo da bude slobodna, da razvije svoje sposobnosti i da ženskim vrijednostima utiče na moralni i socijalni razvoj porodice i društva, odnosno da svojim duhom da konstruktivan doprinos društvu. Ovaj autoricin zahtjev raste ka političkom vaspitanju žena i njihovom direktnom uticaju u političkom životu. U članku se etablira moderna intelektualka, sposobna da donese veliku korist kulturi i napretku čovječanstva. Kao fusnotu na članak Smiljane Kršić stavljam otklon prema upotrebljenoj sintagmi hipertrofija partizanstva. Naime, tu misao povezujem sa shvatanjima autorice u periodu pisanja i objavljivanja rada, kao i u odnosu na činjenicu da je kroz *Ženski pokret*, čija je ona bila istaknuta figura i jedna od liderki, već početkom 30-ih godina 20. vijeka djelovala i širila ciljeve zabranjena Komunistička partija, s čime je profitirao ženski pokret oplemenjujući svoj rad antifašističkim idejama. Također, njen suprug dr Jovan Kršić književni kritičar i jedan od urednika *Pregleda*, izniman humanista i profesor, ubijen je u danima okupacije Sarajeva od strane ustaša 1941. godine.

Kada bih pokušala opisati pojavu dr. Ksenije Atanasijević (1894–1981) u povijesti, počela bih od podatka koji pokazuje da se radi o jednoj od najvećih filozofkinja svih vremena na našim prostorima i iznimno cijenjenoj i prevođenoj autorici u svijetu. Ova angažovana intelektualka, feministkinja, pacifistkinja i antifašistkinja bila je prva žena koja je doktorirala (1922) i predavala na beogradskom univerzitetu. Uslijed mučnih iskustava mizoginije, seksizma, napada javnosti, te spletke kolega i uprave, Atanasijević je otjerana sa Univerziteta. Njena naučna i aktivistička borba za ravnopravnost žena, prožeta je etikom i filozofijom slobode, dok inspirativnom biografijom kao pretkinja i naučna savremenica uvijek inspiriše žene na rad. Bila je i potpredsjednica i istaknuta aktivistica beogradskog *Ženskog pokreta* i članica feminističkih organizacija Male ženske antante i Komisije za mir Internacionalne alijanse za žensko pravo glasa. Autorica je niza knjiga i preko četiri stotine radova, od kojih je značajan dio objavljen u stručnim časopisima, dnevnoj štampi i periodici za žene. U časopisu *Pregled* Atanasijević je u dva navrata objavila članke, od kojih u moj izbor ulazi rad koji reprezentira teorijske osnove feminizma, naslovljen „Rasmatranje o vaspitanju žena“ (1935). Kao preteča intersekcionalog pristupa, u ovom članku Atanasijević polaže nade u vaspitanje koje sagledava iz različitih perspektiva ističući značaj tog društvenog zadatka i svrhu da stvaralački unapređuje i u intelektualnom i etičkom smislu bogati unutrašnjost vaspitanika u složenim okolnostima svijeta. U toku razvitka teorijske nauke o vaspitanju, kako navodi autorica postoje dva mjerila po kojima se muška djeca vaspitaju za samostalan život,

dok se ženska vaspitaju u duhu da postanu što potčinjenije muškarcima, to jest u svrhu udaje i odgajanja potomstva. Žena se onesposobljava i obeshrabruje vaspitanjem. Kao argument opisuje se mizogino odbijanje moralnog principa da je i žena ljudsko biće, što je utemeljeno na kritici ideja filozofa, pedagoga i pisaca koji su propisivali norme za njihovo obrazovanje. U neravnopravnosti Atanasijević nalazi figuru zaštitničkog muškarca i obrasca ponašanja prema ženi kao vlastitoj svojini, kao i tiransku zavisnost od muškaraca. Stoga, ovim člankom se žena poziva da ostvari težnju za slobodom, da izađe iz degradirane pozicije, kao i da pruži otpor štetnom uticaju društva na način da će i sama postati korisna jedinka društva i usmjeriti se na izgradnju izvankućnog života. Autorica iz feminizma crpi stavove koje vaspitanjem treba aktivirati. Borba za nezavisnost moderne žene bi doprinijela postojanju etički ispravnih žena i muškaraca. U konačnici Kesnija Atanasijević poziva žene na samoosvještenje, afirmaciju vrijednosti i socijalnu osposobljenost.

Kao jedna od najistaknutijih predstavnica ženskog pokreta nakon Drugog svjetskog rata, Milka Čaldarović je u sklopu plana na prosvjetnom emancipiranju Antifašističkog fronta žena, imenovana za rukovoditeljicu Prosvjetne sekcije Glavnog odbora Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine (1945). Nakon političkog ukidanja AFŽ-a, koje je opravdavano diskutabilnim drugačijim potrebama žena, osnovan je Savez ženskih društava BiH 1954. za čiju predsjednicu je izabrana Milka Čaldarović. Kao vatrena zagovornica ženskih prava u različitim oblastima od porodične sfere, javnog i društvenog života, te aktivizma uopće, autorica se oglasila i člankom „Pitanje društvenog položaja žene kod nas“ (1958) koji je objavljen u časopisu *Pregled*. Tačka gledišta s koje piše Čaldarović deferminisana je premisom o uzajamnosti razvitka društva i položaja žene. Stoga, u kontekstu praksi u Jugoslaviji, autorica ističe perspektivne zakonske okvire i nužnost socijalističkog preobražaja kako bi u budućnosti moglo doći do pune ravnopravnosti žene. U okviru zadatka da ukaže na karakteristike borbe za ravnopravnost žena, u članku se polazi od nepostojanja kontinuiteta u organizovanom i svjesnom radu, reakcionih stavova koje je nužno mijenjati, izostanka moralne političke podrške radu ženskih organizacija, ali i nedostatka programa ženskih organizacija koji će biti zasnovani na naučnoj analizi. Nadalje, kao pokazatelje u analizi postizanja ženske ravnopravnosti Čaldarović uzima parametre i predstavlja statističke nalaze iz oblasti zaposlenosti žena, učešća u radničkim savjetima, organima upravljanja seljačkih zadruga i na mjestima narodnih poslanika, privređivanja u porodici i institucija koje pomažu zaposlenim ženama, te u domeni nepismenosti. U odnosu na nepovoljne cifre, teret društva koje stavlja na ženu opterećenje porodicom, uslijed moralnih shvatanja i zaostalih praksi, autorica ističe potrebu naučne analize braka i porodice. Sumirajući probleme koji

onemogućavaju unapređenje društvenog položaja žene, Čaldarović definira zadatak da se sprovede obezbjeđenje materijalnih uslova za učešće žene u proizvodnji i javnom životu i donošenje zakonskih propisa koji bi riješili neriješena pitanja položaja žene u društvu.

U posebnom izboru *Pregleda* sa radom „Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo“ (1969) zastupljena je Zlata Grebo (1922–2019). Njena biografija sadrži podatke o učešću u antifašističkoj borbi i ogranku AFŽ-a u Mostaru, sticanju doktorata u Beogradu, te izborima u akademska i rukovodeća (prva dekanesa Fakulteta političkih nauka i članica Savjeta Univerziteta) zvanja na Univerzitetu Sarajevu. Kao članica delegacije žena Jugoslavije, Grebo je učestvovala na Svjetskom kongresu žena u Helsinkiju (1969). Zlata Grebo je bila nagrađivana naučnica (nagrada Veselin Masleša u oblasti društvenih nauka) i aktivistkinja za emancipaciju žena u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Autorica je knjige „Želje i strahovanja jugoslovenske žene“ (1965). Pored vrijednosti članka, u prvi plan ističem činjenicu da je nastao na račun referata koji je autorica izlagala na akademiji povodom 8. marta i 50 godišnjice SKJ organizovao Univerzitet u Sarajevu i Republička konferencija za društvenu aktivnost žena 1969. godine. Također, podvlačim da ovaj zapis predstavlja opis položaja žene i zahtjev za njenim oslobođenjem u društvenom sistemu na razmeđima kapitalizma i socijalizma. Svoje izlaganje Grebo počinje sa navođenjem da uprkos postojanju jednakosti, primjetna je razlika između žena i muškaraca. Dajući klasni aspekt radu, na temelju povezanosti radničkog i ženskog pokreta, iznosi se stav o koristi materijalističkog shvatanja istorije u tumačenju značenja i razvitka ženskog pitanja. U tom kontekstu, analiziran je ženski pokret u Bosni od svojih početaka i uporišta u svijesti protesta radnica, organizacije prvog obilježavanja 8. marta, i između ostalog osnivanja Sekretarijata žena, dolaska Komunističke partije Jugoslavije na vlast i doprinosa žene antifašističkoj revoluciji kojeg autorica izražava statistički. Nadasve, u osnivanju Antifašističkog fronta žena Grebo identificira sudbonosnost izgrađivanja društva jednakosti. Stoga, u odnosu borbe i ženskih prava, autorica iznosi hipotezu da je žena osim sa neprijateljem, ratovala i sa tradicijom. Slijedeći hronološku nit povijesnih događaja, u članku se potom razmatraju faktori koji bi u samoupravnom procesu mogli predstaviti reformu koja bi vodila ka društveno-ekonomskom oslobođenju žene. Među brojnim faktorima posebno se precizira ideja uspostavljanja reda u društvenoj proizvodnji i porodici, kao i preuzimanje subjekta od strane žene koja se uključuje u obrazovanje i društveni rad – što postaje osnovna poluga za izmjenu njene uloge i položaja u jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom društvu. Grebo upozorava da ni učešće žene u društvenim procesima nije recipročno njenim ulogama u samoupravnim organima i tijelima.

Specifičan ekskurs istraživanju, ali istovremeno i postupku odabira tekstova za posebno izdanje *Pregleda* predstavlja tekst univerzitetskog profesora dr. Franje Kožula (1928-2004) „Jedan pristup istraživanju položaja žene u Bosni i Hercegovini“ (1973). Napominjem da je objavljivanje ovog članka u sprezi sa istraživanjem koje je autor proveo i objavio u studiji „Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini“ (1973). Naime, u članku se opisuje pristup istraživanju u studiji. Proučavanje sakupljenog materijala je već u početku pokazalo i potkrijepilo postojanje, male ali značajne paradigme da se je s problemom emancipacije žene bavio određeni broj autora, dakle muškaraca. U kozmopolitskom ambijentu *Pregleda*, kao i unutar naprednih struja socijalističkog intelektualnog svijeta i u Bosni, kao i deemancipacijskih procesa mogao desiti izazov svijesti muškaraca o temi ženske emancipacije. Istraživački pristup koji opisuje Kožul u članku kada je u pitanju pozicija žene smješten je u polje klasnog pitanja i marksističke teorijske literature Karla Marxa, Friedricha Engelsa, Augusta Babela i Vladimira Lenina, sumirane u zajedničkom nazivniku – klasnom porobljavanju žene. Opisujući kontekst, Kožul posebno ističe da našem znanju manjka naučnih radova i istraživanja koja neće biti preokupirana samo socijalnim statusom žene u porodici, odnosno činjenice da se i u određenja radnog statusa žene ne podvode pod pomoć. Autor predlaže konstrukciju istraživanja zasnovanu na socijalnom definiranju pojma žena, prikupljanju izvora socijalističke teorijske misli i analizi podataka do kojih dovodi istraživanje, te odabira uzorka kategorije zaposlenih žena i dijelom domaćica iz urbanih sredina. Za potrebe istraživanja predstavljenog u Kožulovom članku uzeti su faktori produkcionog odnosa, tradicije, porodice, stepena zaposlenosti, stepena obrazovanja ženskog stanovništva, ali i posebno novine istorije i vremena u svrhu dopune cjelokupne slike o životu žene. Nakon što su završene primarne istraživačke aktivnosti, postavljena je glavna hipoteza: proces ravnopravnosti žene, njena emancipacija i samoupravna afirmacija su u stanju zastoja i stagnacije. Istovremeno, u članku se iskazuje briga nad demancipacijskim praksama koje mogu odnijeti revolucijom izborna prava žene. Autor argumentira tezu na način da opisuje različite aspekte koji vode u slabljenje procesa emancipacije, od kojih ističe sljedeće: promjene na tržištu koje ugrožavaju ženu radnicu i majku uslijed kojih one apstiniraju u javnom životu, potom uticaj masovnih medija i buržoaskog morala na biologizaciju žene, zatim umnožavanje socijalnih i porodičnih funkcija žene, te na kraju uticaj tradicije na bosanskohercegovačku ženu (bitan razlog zastoja emancipacije naše žene), uspostava robnonovčanog načina mišljenja i optrećenje žena poslovima, nejednakim obrazovanjem i javnim ulogama. Navedeni procesi utiču na stvaranje neravnopravnog položaja žene. Ne bih se složila sa odbacivanjima sufražetskih napora pretkinja, kao što to u članku čini Kožul, ali u odnosu na teren suptilne diskriminacije presudna je potreba za novim instrumentima

borbe. Ovim člankom su prezentovane najbitnije socijalne prakse koje su determinirale poziciju bosanskohercegovačke žene u samoupravnom društvu. Na kraju Franjo Kožul upućuje na čitanje cjelovite studije u kojoj su zastupljeni podaci istraživanja.

Mlađa sestra Zlate Grebo, novinarka i javna radnica Sana Salahović (1926–1986) autorica je članka „Položaj žene u savremenom svijetu: Poslije Svjetske konferencije Međunarodne godine žene“ (1976) objavljenog u *Pregledu*. Iako je bila zapažena učesnica Narodnooslobodilačke borbe i jedna od najmlađih dobitnica Partizanske spomenice (1941) koja je dodjeljivana prvoborcima i prvoborkinjama Narodnooslobodilačkog pokreta. Nakon obrazovanja u Beogradu, obnaša niz političkih funkcija i postaje rukovoditeljica Radničkog univerziteta u Mostaru, te se angažira na obrazovnim aktivnostima i pri organizaciji kulturnih dešavanja. Također, bila je preokupirana i pitanjem društvenog položaja žene u Bosni i Hercegovini i Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Iz biografije Sane Salahović kao ključni događaj potrebno je navesti da je ona predstavljala zemlju na Prvoj svjetskoj konferenciji o ženama koja je 1975. godine održana u Mexico Cityju (Mexico). Upravo na to specifično iskustvo autorica se osvrće u navedenom tekstu. Organizovanje pomenute Konferencije pobudila je potreba za internacionalizacijom interesa za društvenu situaciju žene i procesa za žensku punu emancipaciju, primjene dokumenata OUN-a (Organizacije Ujedinjenih naroda), analiza specifičnosti pozicije žena, te ostvarenju mogućnosti da i žene odlučuju i učestvuju u razvoju svoje zemlje i međunarodne zajednice. Konkretno, tema razvoja i integracije žene u procese OUN-a bila je vodeća tema Konferencije. U radu Salahović prezentira ciljeve Međunarodne godine žena, planove i projekcije, te statističke podatke vezane za svjetsku žensku populaciju. Na Konferenciji su usvojeni dokumenti Deklaracija iz Meksika 1975. o ravnopravnosti žena i njihovom doprinosu razvoju i miru, Svjetski plan akcije i trideset i četiri rezolucije. Svoj članak autorica zaključuje na način da u održavanju Konferencije vidi pokretanje progresivnih snaga žena na globalnom nivou i stvaranja puteva za razrješenje problema s ciljem stvaranja humanije i jednakije pozicije žene.

Vjerovatno najpoznatija od autorica koje su zastupljene u ovom izboru časopisa *Pregled*, Nada Ler-Sofronić (1941–2020) bila je jedna od prvih autorica koje su se bavile feminističkim istraživanjima na našem jeziku. Bila je i profesorica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu i predavačica na ženskim studijama u regiji. Doktorirala je u Beogradu i pokrenula i suučestvovala u organizaciji velikog drugotalasnog feminističkog skupa *Drug-ca* (1978). Kapitalno djelo nastalo tragom disertacije „Neofeminizam i socijalistička alternativa“ objavila je 1985. godine. Sa člankom „Ka istini o

ženi - o porijeklu degradacije žena –“ (1977), Ler-Sofronić je u središte pažnje stavila traganje za istinom o ženi u svjetlu fundamentalnih pitanja o svijetu. Takva istina je zasnovana na tragediji podjele svijeta, to jest podjarnjivanja žena. U principima prirodne podjele rada i biološke podjele na temelju spolova, autorica je našla osnove za proizvodnju društvenog statusa žene. Prirodna podjela rada se tumači na pretpostavci o nesposobnosti žene da u primitivnim društvima pravi oruđa za život, te je na osnovu tog iskustva proizvedena u stereotipe. Tumačenjem rada i spola, Ler-Sofronić razvrgava koncept prirodnog zaključujući da je podjela rada u funkciji vlasti nad ženom. Interpretirajući drugi odabrani princip, autorica se suočava sa zadatkom rasformiranja prirode razlike između spolova prokazujući i taj koncept kao duboko stereotipan i zasnovan na sistemskom ugnjetavanju drugih i ekspolataciji drugih. U tom kontekstu dalje se analiziraju kulturni stereotipi vezani za razliku žena i muškaraca u odnosu na tri tipa karakteristika: intelektualne sposobnosti, emocionalne i osobine temperamenta, kao i moralne karakteristike. Nadalje, dr Ler-Sofronić dekonstruira društvene mehanizme cijepanja spolova na način da podjelu traži u povijesti odnosa i u modelu pra-uzora, kao i kroz razmatranje falsifikovane i mistifikovane slike o ženi. U odnosu na sistem ugnjetavanja, to jest eksploatacije, fenomenom cijepanja ljubavi stvorena je ideološka podloga te vlasti – bog, moral i religija propisuju zakone ženskog ponašanja. Cijepanje vodi u dalje udvajanje i podjelu ženskog svijeta i instrumentalizaciju ženskih karaktera. U perspektivi, Nada Ler-Sofronić članak završava pozivom za žene da same izađu na društvenu i političku pozornicu i zauzmu uloge borkinja koje će težiti radikalnoj izmjeni ljudskih odnosa.

Jedna od zanemarenih naučnica, o čijem radu se skoro ništa ne zna jeste Razija Lagumdžija (1925-1995). Njeno ime poznato je u okvirima nagrade koja se od 2001. dodjeljuje za pedagoški rad na Akademiji scenskih umjetnosti u Univerzitetu Sarajevu, čija je prva dekanesa bila u dva mandatna perioda između 1981-1986. godine. Osim što bi trebala biti poznata po svom antiratnom dnevniku koji zasigurno spada u najznačajnija štiva na tu temu, Lagumdžiji je posebno u oblasti književne kritike izmaklo svako priznanje za domete rada. Naime, ona je već krajem 70-ih godina 20. vijeka u jugoslavenskoj periodici počela sa artikulacijom onoga, što se je u svijetu već zvalo feministička književna kritika u užem smislu. Baveći se književnim junakinjama u djelima velikih jugoslavenskih pisaca, autorica je, iako to nije prepoznato bila jedna od prvih koje su se prihvatile drugačijeg čitanja kanonskih dijela. Vodeći se sličnom strašću, Razija Lagumdžija je 1983. godine doktorirala na Univerzitetu u Beogradu, pa potom objavila studiju koja je nastala na temelju tih istraživanja „Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca“ (1982). U časopisu *Pregled*,

Lagumdžija je objavila članak „Poetske dominante književnih djela iskazane ženskim likovima“ (1977) koji možemo čitati kao svojevrsan rezime i disertacije i knjige. Ističući književne likove žena, to jest junakinja, autorica je u članku njihovo „postojanje“ smjestila u sistem poetičkih odrednica vodeći računa o zakonitostima teorije književnosti i književnih teorija. Na temelju ženskih likova građena je radnja, a one su kreirane kao nositeljke značajnih koordinata tematskog zahvata. Analizu, Lagumdžija počinje sa jednom od najpoznatijih junakinja – sa Hasanaginicom čije je postojanje označeno šutnjom i tragedijom tradicije i neravnopravnosti između žene i muškarca. Potom nas provodi kroz likove vidarice posimboljene u vidu Kosovke djevojke, Andrićeve Marte koja predstavlja sputanu ženu ili tragične Stankovićeve Sofke. Također, svoju teoriju autorica dalje potvrđuje nižući i druge likove žrtve poput Čopićeve Jagode i Kulenovićeve majke Knežopoljke. Poseban model predstavlja Ilićeva Korinska hetera koja simbolizira dužnost ljubavi i nepokorstva. Izuzev što Razija Lagumdžija odabrane junakinje interpretira u odnosu na njihov angažman u temi književnih djela, ona ukazuje i na smisao njihovog jezika. Premda neke od njih govore, a najautentičnije ipak šute, one sve daju zanimljivog povoda za analizu specifične društveno-istorijske situacije.

Nevenka Petrić (1927-2015) bila je učesnica Narodnooslobodilačke borbe, nosilac Partizanske spomenice (1941) i sekretarica Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (1961). Osim što se bavila pitanjima nauke i obrazovanja, Petrić je bila i potpredsjednica Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, na toj temi je i doktorirala, dok je i vodila međunarodni kurs UN-a na temu „Humani odnosi među polovima i odgovorno roditeljstvo“ pokrenut pri Rektoratu Univerziteta u Sarajevu (1982-1992). U članku koji je objavila u *Pregledu*, a koji je dijelom izbora posebnog broja – „O aktuelnim pitanjima društvenog položaja žene“ (1985) autorica se odlučuje na ispitivanje pozicije žene u odnosu na unapređenje društveno-političkih praksi i zahtjev žena za većim učešćem u političkom i javnom životu. U okviru društvenog i ekonomskog razvoja rješavaju se i pitanja položaja žene kao radnice, kao i u domeni obrazovanja i profesije. Kako bi konglomerat ispitivanih dimenzija bio potpuniji Nevenka Petrić uvodi ideju o trostrukosti ženske emancipacije klasne, društvene i općeljudske, ali i o zahtjevu naučnih istraživanja položaja žene. Najveći dio članka čini analiza statističkih podataka o izboru žena u Skupštinu SRBiH, vijećnica, izbor žena u skupštine općina i mjesne zajednice. Na osnovu dobivenih rezultata, Petrić izvodi i zaključke o zakonskim rješenjima, značaju ekonomske samostalnosti, o povećanom učeću žena u svim oblicima samoupravnog odlučivanja, te o doprinosu ženskom pitanju koji se može ostvariti ispitivanjem i marksističke teorije i socijalističke prakse.

*

U malom pomaku koji osigurava ovaj posebni broj *Pregleda* otkrivene su autorice koje su iznijele bosanskohercegovačku intelektualnu istoriju žena jer na njihovim primjerima se jasno dokazuje pretpostavka Simone de Beauvoir (1949) da je u istoriji malo zabilježenih žena genija, zato jer im društvo negira sva sredstva izražavanja. Dugovale smo im otkriće, ali i priliku da budu pročitane i reafirmisane.

Nažalost, prostora za predstavljanje autorica poput Mitre Moračine, Jovanke Čubrilović, Angele Vode, Dušanke Kovačević, Dušice Seferagić, Milice Bodružić, Milanke Miković i mnogih drugih, kao i njihovih značajnih tekstova tehnički nije moglo biti. Također, pri odabiru sam vodila računa o aspektima poput uključivanja društvenih i humanističkih oblasti filozofije, sociologije, istorije i umjetnosti, i težeći na taj način ne samo da reprezentujem različite smjerove promišljanja teme emancipacije žene, nego i da probam dati širu sliku svedenu u ovaj periodički princip. Ovaj izbor, nažalost ostaje uskraćen i za bogatu književnu i umjetničku časopisnu produkciju koja bi razotkrila dimenziju refleksije društvenih promjena na umjetnički svijet, te u analitičkom smislu bi se suočile sa razotkrićem pozicije žene umjetnice u bosanskohercegovačkoj povijesti, opet kroz prizmu časopisa *Pregled*. Napominjem, da zbog karaktera teksta kojem naginje ovaj svojevrsni prolog, težila sam sam predstavljanju odabranih članaka, ključnih podataka iz biografija autorica jer prostora za analize uredničkih politika, periodičkih i istorijskih intersekcijskih čitanja nije bilo.

Unoseći kakofoničnu polivalenciju i nemir u svijet idealno-zatvorenog, kako ga naziva Radomir Konstantinović (1969), svijet koji se protivi aktivnosti i preobražaju duha učinio je, i kako to uostalom i danas besprizorno čini, da napori i misli ovih autorica budu zauvijek zaboravljeni. Uprkos zakonu šutnje i naučnom nemaru, s tematom posvećenim ženskim pitanjima smo ozvaničili utišane glasove intelektualki i umjetnica, pri tome odbijajući princip kažnjavanja žena koje remete jedno-obrazni društveni stil. S posebnim brojem časopisa *Pregled* prokazujemo da su i bosanskohercegovačke intelektualke prevashodno bile aktivne u borbi za znanje i borbi za dostojanstvo postojanja. U ime njihovih postignuća – danas možemo zadržati, i osvajati neka druga prava.

*

Rasvjetljenja *Pregleda* koji donosi nove poglede na zaboravljenu bosanskohercegovačku povijest emancipacije žene, njene političke tokove, feminističke težnje i kulturu ne bi bilo bez podrške Senata Univerziteta u Sarajevu i bez predanosti i koordinacije prof. dr. Tamare Karače Beljak,

univerzitetske prorektorice za umjetnost, umjetničkoistraživački rad, kulturu i sport.

Prostor za ovaj posebni broj ustupila je redakcija *Pregleda časopisa za društvena pitanja* na čelu sa glavnim urednikom prof. dr. Senadinom Lavićem, dok je Služba za izdavačku djelatnost Univerziteta u Sarajevu bila zadužena za ostvarivanje zadatka objavljivanja broja.

S posebnom naklonosti i najvećom zahvalnosti pominjem institucije koje su mi pružile neophodnu podršku pri terenskom istraživanju čineći da se u njihovim prostorijama osjećam kao doma: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Javna ustanova Biblioteka Sarajeva i Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

Uvid u rasute i skoro izgubljene brojeve časopisa *Pregled* ne bi bio potpun bez korištenja fondova Gazi Husrev-begove biblioteke i Narodne biblioteke Srbije.

Zapišimo u istoriju ove značajne autorice i autora čije vrijedne tekstove otimamo od zaborava nadilazeći zakone šutnje i zatvorenosti, kako bismo im dali novi život tamo gdje su ga stekli i prvi put – u *Pregledu*. Neka ostane misao da njihovi, ali ni naši naponi neće biti uzaludni i da će nauka uz društvene intervencije priznati vrijedne, premda u sjeni – ženske ruke i misli koje stoje iza velikih radova i djela.

Želimo vam mudro čitanje.

Dr. sc. Merima Omeragić

Sarajevo, 15.05.2024.